

“SHÁRYAR” DÁSTANÍDA SOMATIKALÍQ FRAZEOLOGIZMLERDÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

Allamberganova Gúljáhán

QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, PhD

Joldasbaeva Gúlparshın

QMU, Folklortanıw hám dialektologiya qánigeligi, 2-kurs magistrantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11237374>

Annotaciya. Dástan tilinde qollanılğan frazeologizmler arqalı belgili bir dáwirdegi jámiyetlik-tariyxıy turmis, mádeniyat belgileri saqlanadı. Solay eken, xalıq dástanlarınıń tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin úyreniw arqalı sol xalıqtıń tariyxı hám tili, onıń rawajlanıw basqışları tuwralı bahalı maǵlıwmatlar alıwǵa boladı. Bul maqalada qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń biri bolǵan "Sháryar" dástanındaǵı somatikalıq frazeologizmler, dástan tilinde qollanıw ózgeshelikleri, bul turaqlı sóz dizbekleriniń jumsalıw ózgeshelikleri analiz etildi.

Tayanış sózler: frazeologizm, leksika, semantika, sózlik quram, lingvofolkloristika, adam múshelerine baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri, emociionallıq hám ekspressivlik máni, kórkem tekst.

THE USE OF SOMATIC PHRASEOLOGISMS IN "SHÁRYAR" DÁSTANÍN

Abstract. By means of the phraseology used in the epic language, the socio-historical and cultural signs of a certain period were preserved. By studying the phraseology of the language of the left-wing people's epics, it was possible to get precious information about the history of the left-wing people and its development campaigns. In this article, the somatic phraseologisms in the "Sharyar" epic, which is one of the Karakalpak folk epics, the differences in use in the language of the epic, and the internal differences of these stable word structures were analyzed.

Key words: phraseology, lexicon, semantics, word structure, linguo-folkloristics, phraseology related to human organs, emotional and expressive meaning, beautiful text.

УПОТРЕБЛЕНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В «ШАРЬАР» ДАСТАНИНЕ

Аннотация. С помощью фразеологизмов, использованных в эпическом языке, установлена история общества определенного периода и сохранены культурные признаки. Изучая фразеологию языка левого народного эпоса, можно было получить ценные сведения об истории левого народа и кампаниях его развития. В данной статье проанализированы соматические фразеологизмы в эпосе «Шарьяр», который является одним из каракалпакских народных эпосов, различия в употреблении языка эпоса, а также внутренние различия этих устойчивых словесных структур.

Ключевые слова: фразеология, лексика, семантика, структура слова, лингвофольклористика, фразеология, связанная с органами человека, эмоционально-экспрессивное значение, красивый текст.

Frazeologizmler tildiń barlıq stillerinde keń qollanıw, tildiń tásirtiligin, kórkemtiligin payda etiw ushin da, súwretlew quralı sıpatında da úlken xızmet atqaradı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler mánilik jaqtan oǵada bay bolıp keledi. Olardıń ishinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologizmler belgili orın tutadı.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlegen ilimpaz E.Berdimuratov frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha aytqan pikirlerinde, adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologiyalıq dizbeklerine itibar berip, «kóz», «til», «awız», «júrek», «ayaq» sózlerine baylanıslı frazeologizmlerdi atap ótedi [1;251].

Biz xalıq dástanlarınń biri “Sháryar” dástanında somatikalıq frazeologizmler, dástan tilinde qollanıw ózgesheliklerine, bul turaqlı sóz dizbekleriniń jumsalıw halatların úyreniwdi maqset ettik. Sebebi, dástan tilinde qollanǵan frazeologizmler arqalı belgili bir dáwirdegi jámiyetlik-tariyxıy turmıs, mádeniyat belgileri saqlanadı. Solay eken, xalıq dástanlarınń tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin úyreniw arqalı sol xalıqtıń tariyxı hám tili, onıń rawajlanıw basqıshları tuwralı bahalı maǵlıwmatlar alıwǵa boladı.

Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi J.Eshbaev tárepinen dúzilgen hám onda somatizmlik frazeologizmler sózlik maqalanıń úlken bólegin quraydı. [2;44] Mektep oqıwshıları ushın arnalıp T.Jumamuratov tárepinen dúzilgen russha-qaraqalpaqsha frazeologiyalıq sózlikke de somatizm frazeologizmler kiritilgen [3;146]. A.Pirniyazova feyil frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq ózgesheligin tallap, olardı qıymıl-qozǵalıw mánisin, háreket-halattı, seziw-oylaw mánisin bildiretuǵın jańa psixologiyalıq processlerge hám emociyaǵa baylanıslı feyil frazeologizmler dep bóledi. Olardan somatizmlik frazeologizmlerden: «kózi iliniw», «kózi shayday ashılıw», «kóz jiberiw», «kóz salıw», «kóz tigiw», «kóz qıyǵın salıw», «qulaq salıw», «qulaq qoyıw», «qulaq túriw», «qulaq alıw», «ayaq-ayaǵına tiymew», «tóbesi kókke jetiw» sıyaqlı feyil frazeologizmlerdiń xızmetlerine ayırıqsha toqtap ótedi. [4;12] A.Pirniyazova tárepinen doktorlıq jumıs islenip, qaraqalpaq tili folklorı hám kórkem shıǵarmaları tilindegi frazeologizmlerdiń kórkemlik-stillik tárepi úyreniliwi menen birge, ayırım somatizmlik frazeologizmler de lingvistikalıq tallawlarǵa alınǵan. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń ayırım mánilik túrleri yamasa grammatikalıq ózgeshelikleri arnawlı ilim-izertlew jumıslarınıń da obyektine aylandı. G.Aynazarova qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmlerdi monografiyalıq jobada izertledi, kandidatlıq dissertaciya qorǵadı, oqıw-metodikalıq qollanba hám usı tiykardaǵı sózligin baspada járiyaladı [5].

“Sháryar” dástanında adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologizmler hár qıylı mánilerdi ańlatıp keledi. “Sháryar” dástanınıń leksikalıq quramında adam dene músheleriniń atamalarına baylanıslı kóp ǵana turaqlı sóz dizbekleri ushırasadı. Sebebi, olarda emocionallıq hám ekspressivlik máni kúshli boladı. “Sháryar” dástanında adamnıń dene múshelerine qatnaslı kóz, bas, qulaq, awız, júrek atamalarına baylanıslı bir qansha frazeologizmler ushırasadı. Mısalı:

“Kóz” sózine baylanıslı frazeologizmler:

Ballardıń diydarına *kózi toymaw* tur edi, hár betinen posa alıp, mańlayınan jup súyip, irke almadı kókiregin, kózinen jasın tógedi. (242-bet) Kózi toymaw frazeologizminiń mánisi qanaat qılmadı degendi bildiredi. Al, dástanda bolsa diydarına toymaw, qayta-qayta qaray beriw mánisin bildirip tur.

Dem aladı entigip,
Izlegenim bolǵay-dá,
Kóz jiberdi tigilip,
Bir azıraq otırdı. (256-bet)

Bul berilgen mısalda kóz jiberdi frazeologizmi qaradı, názer tasladı mánisin bildirip kelgen.

Kóziniñ qıyığın saladı, mamañ turıp oyladı. Óterge gúzar bolmadı. (256-bet)

Bul mısalda kóziniñ qıyığın salıw frazeologizmi berilgen bolıp, qaradı, itibar berdi mánislerin bildirip kelgen.

Mastan mama eshitip,
Úyge atıp kiredi,
Bılğasıp atqan ballarğa,
Áne, kózi túsedı. (231-bet)

Áne, at penen kirdi qalağa, kózi tústi háwizge. (280-bet)

Bul berilgen mısallarda kózi tústi frazeologizmi qaradı, kórđi mánislerin bildirip tur.

Kózine ottay basılıp, bawırı mumday ezilip, yadına túsip aғası, kózden jasın tógedi, belin bekkem buwadı, ájelge qayıl boladı. (280-bet)

Bul keltirilgen mısalda kózine ottay basılıw frazeologizmi berilgen bolıp, tanıs bolıw kóriniw mánisin bildirip kelgen.

Esimdi jıynap qarasam,
Kózimdi salıp ańlasam, (232-bet)

Bul mısalda kóz salıw frazeologizmi qaraw mánisin bildirip tur.

Ballardı kózge ilmeseñ,
Seni tartıp ketpesem,
Asmanlar atım qurısın. (240-bet)

Bul mısalda kózge ilmew frazeologizmi mensibew, pisent etpew mánisin beredi.

“Bas” sózine baylanıslı frazeologizmler:

Bir gárippeñ jatırğan
Qara basım qańırğan, (292-bet)

Bul mısalda qara basım frazeologizmi bir ózim, jalğız ózim mánisin bildirip tur.

*Basımnan taydı dáwletim,
Aғzımnan qashtı naғmetim,
Bir kórmege intizarman,
Eki ráwshan perzentim. (286-bet)*

Bul mısalda basınan dáwleti taydı frazeologizmi qollanılgan bolıp, burıngı dáwiri ótti, baxıtı taydı mánilerin bildirip kelgen.

“Qabaq” sózine baylanıslı frazeologizmler:

Ana mama otırıp terisine qarap *qabağın úydi. (254-bet)* Mısalda qabaq úyiw frazeologizmi qollanılgan. Bul turaqlı sóz dizbeginiñ mánisi ashıwlandı, ókpeledi degen mánilerdi beredi.

“Til” sózine baylanıslı frazeologizmler:

Patshadan kelgen yawshığa,
Ájel etmey, ólmek yoq,
Awız ayğaq, til tayğaq,
Tiymesin tildiñ bir ushı. (226-bet)

Bul mısalda til tiyiw frazeologizmi til tiymesin kórinisinde qollanılgan. Bunıñ mánisi jaman sóz aytıw, qapa qılıw mánisinde qollanıladı.

Sháryar qızǵa qarap, dárwaza sorap *til qatıp*, qáne, ne dep turıptı. (264-bet) Bul mısalda til qatıw turaqlı sóz dizbegi qollanılǵan. Bul sóylew degen mánisti bildiredi.

“*Qulaq*” sózine baylanıslı frazeologizmler:

Perzentińniń aytatuǵın arızı bar,
Bul sózime *qulaq salın* anajan (246-bet)
Aqıl beriw kelispeydi bizlerge,
Ata-ana *qulaq salın* bizlerge. (261-bet)

Joqarıdaǵı eki mısalda da, *qulaq salıw* feyil frazeologizmi qollanılǵan. Bul tınlaw degen mánisti beredi.

Juwmaqlap aytqanda, biz “Sháryar” dástanındaǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ózine tán belgilerin, mánilerin anıqlaw arqalı onıń tili leksika-semantikalıq jaqtan oǵada bay ekenligin anıqladıq. Dástanda somatikalıq frazeologizmler qollanıwı arqalı qaharmanlardıń obrazları emocional-ekspressivligi hám kórkemligi menen ózgeshelenip turadı.

REFERENCES

1. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тилинің лексикологиясы. –Нөкис: «Билим», 1994. Б. 251.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис: 1985. Б. 44, 48-49.
3. Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. – Нукус: 1985. -С. 146.
4. Jiyanmuratova Gulnoz. Sotsiologiya tarixi. – Т.: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 466 б. / https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=fdboTmYAAAJ&citation_for_view=fdboTmYAAAJ:W7OEmFMy1HUC
5. Пирниязова А. Қарақалпақ тилиндеги фейил-фразеологизмлердиң лексика-семантикалық өзгешеликleri. //Өзбекстан илимпаз хаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны илимий-әмелий конференциясының тезисleri. – Нөкис: 2005. Б.12.
6. Айназарова Г. 1) Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: 2005. 2) Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң лексика-семантикалық хәм стиллик өзгешеликleri. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, (9-13-томлар). –Тошкент, «Маънавият», 2009.